

Nyt fra Sprognævnet

2006/1 marts

Indhold

Artikler

- [Om supplementet til Ordbog over det danske Sprog](#)
- [Om konkurrencen mellem i og på](#)

Spørgsmål og svar

- [Kánon sb., kanón sb. - og kanón adj.](#)
  - [Håneret](#)
  - [Vor eller vores?](#)
  - [Mælketænder](#)
  - [Bukke Bruse](#)
  - [På menneskefilm](#)
-

Om supplementet til Ordbog over det danske Sprog

Af *Henrik Andersson*

Det femte og sidste bind af Supplement til Ordbog over det danske Sprog (ODS-S), som omfatter det alfabetiske interval *maabe-Øvrigheds-*, udkom den 20. oktober 2005. Hermed blev et projekt, der havde været i gang i over 50 år, endelig afsluttet. De første citatsedler til det, der skulle blive til fem digre supplementsbind, blev skrevet, mens de sidste bind af hovedværket endnu var under udarbejdelse; men ingen forestillede sig dengang i 1950'erne, at ODS-S ville blive så omfattende, som det blev, og at der skulle gå over 50 år, før værket var afsluttet.

Baggrund

Hvorfor overhovedet et supplement til ODS? Er denne vores største nationale ordbog med sine over 180.000 opslagsord (ca. 250.000, hvis man tæller underordnede sammensætninger med) fordelt på ca. 38.000 tættrykte spalter i 27 bind ikke rigelig stor i sig selv? Nej, sagen er, at ODS blev et ujævnt værk af følgende grunde: For det første blev planen for ordbogens omfang revideret flere gange, mens den blev produceret. For det andet blev

ordbogens kartotek med citatsedler forbedret løbende, hvad der afspejler sig i de stadig mere detaljerede oplysninger og de stadig flere opslagsord. For det tredje var tilvæksten i ordforrådet i perioden mellem første og sidste binds udgivelse, hhv. 1918 og 1955, enorm. Derfor var de sidste ODS-bind langt mere omfattende end de første. Hvor ujævn ODS uden supplementet er, fremgår fx af, at bogstav T fylder tre gange så meget som bogstav A (de ville være omtrent lige store i en egal ordbog), og at der skulle hele tre supplementsbind til at bringe de første 5,5 ODS-bind (A-F) på niveau med resten af værket, mens de resterende 21,5 ODS-bind (G-Ø) kunne nøjes med to supplementsbind. Nu skal man ikke tro, at de sidste to supplementsbind er overflødige. Af nyoptagne kulturhistorisk vigtige ord, der tilhører ODS-perioden (dvs. 1700-ca. 1950), kan man alene fra det sidste bind nævne:

manio-depressiv, Marcipanbrød, Marxisme, Masochisme, Medborgerhus, Mentalundersøgelse, milieuskadet, Molotovcocktail, Mørklægningsgardin, Narkoman, Neurose, Nostalgi, Nudist, Numerologi, Opinionsanalyse, Orgasme, Paranoia, Partisan, pendle, Penicillin, pH-værdi, PH-lampe, gå planken ud, Plastic, Pommes frites, populistisk, Prognose, Psykopat, Quiz, Radiator, radioaktiv, relevant, Reprise, Robot, Satanisme, Sektor, Sex, Show, Slacks, Socialraadgiver, Spaghetti, Spray, Spritbilist, Stewardesse, Stikkerdrab, Supermarked, Surrealisme, Syndrom, Tampon, Teenager, Terapeut, Thriller, Tipskupon, Traume, TV, Velfærdsstat, Western, viktoriansk, Virus, Yoghurt, økologisk ...

ODS' historie

Ujævnhederne er til dels en konsekvens af ODS' tilblivelseshistorie. Værket blev grundlagt o. 1900 af Verner Dahlerup, den senere professor i dansk sprog. Dahlerup havde forestillet sig en afløser for Molbechs ordbog 1-2, 2. udg. 1859, der endnu omkring 1900 var standardordbogen for dem, der søgte oplysning om det danske sprog. Molbechs Ordbog var den tids Nudansk Ordbog, kunne man sige. Dahlerup ville lave en tidssvarende ordbog, der skulle være ca. dobbelt så stor som Molbechs Ordbog, men langt mindre end igangværende nationale ordbogsprojekter som Svenska Akademiens Ordbok og Grimms Deutsches Wörterbuch. Den nye ordbog skulle omfatte perioden fra 1700 til redaktørens nutid. Dahlerup lagde vægt på, at den skulle kunne redigeres af én person og udgives i løbet af ca. 10 år. Derved ville han opnå den helstøbthed, som var en af de fine egenskaber ved Molbechs Ordbog, og undgå, at det første bind var forældet, når det sidste udkom. Han ville undgå en gentagelse af den ærgerlige historie med Videnskabernes Selskabs Ordbog, hvoraf 1. bind var udkommet i 1793, mens 8. og sidste bind først kom i 1905.

Dahlerup indså efterhånden, at hans planer var urealistiske, så han overlod i 1915 til Det Danske Sprog- og Litteraturselskab (DSL) at føre ideen ud i livet. DSL udvidede det planlagte omfang fra ca. 8 til 15-17 bind og besluttede, at ordbogen skulle redigeres af flere redaktører, hvis den skulle blive til noget. DSL's daværende formand, Lis Jacobsen, fik hurtigt en aftale om finansiering (ved staten og Carlsbergfondet) og udgivelse (ved Gyldendal) i stand, og sammen med projektets faglige leder, H. Juul-Jensen, forfattede hun en samling detaljerede redaktionsregler, der blev trykt 1917. I 1918 udkom 1. bind, og aftalen om et produktionstempo på et bind om året holdt et godt stykke tid. Allerede da bind 3 udkom i 1921, indså man, at den færdige ordbog ville blive et par bind større, end

man oprindeligt havde beregnet, og i 1930, da man med afslutningen af bogstav K var kommet halvvejs gennem alfabetet, stod det klart, at værket ville fylde ca. 25 bind, når man kom til vejs ende.

Det endte med, at DSL var ca. 37 år om at producere de 27 egentlige ODS-bind (det tynde bind 28 indeholder kildefortegnelse, forkortelseslister m.m.). Det er i virkeligheden en kort produktionstid for en ordbog af ODS' omfang og kvalitet (tilsvarende projekter i Sverige og Tyskland har været langt over 100 år), men altså lang nok til, at ordbogen fik de skavanker, Dahlerup ville undgå: mangel på ensartethed og, hvad de første bind angår, mangel på aktualitet i beskrivelsen af ordforrådet. Mange væsentlige ældre og nyere kilder var først blevet exciperet (dvs. udskrevet på citatsedler med kildeangivelse) efter trykningen af bind 10, og vigtige skønlitterære værker fx fra 1930'erne kunne af naturlige grunde ikke udnyttes i de første 10 bind -- toget var kørt.

Afgrænsning af det nyere ordstof

Da man i midten af 1950'erne indså, at der var brug for et supplement for at afrunde det store værk, stod det hurtigt klart, at man ville nøjes med at supplere ODS inden for værkets egen periode 1700-ca.1950. Man besluttede, at 1955 skulle være den yngre grænse for ODS-S, eftersom Dansk Sprognævn var blevet stiftet dette år og det netop var et af denne institutions officielle formål at registrere tilvæksten i ordforrådet -- tænk bare på Pia Jarvads "Nye ord i dansk 1955-75" (1984) og "Nye ord i dansk 1955-98" (1999). Supplementet tillader sig dog undtagelsesvis at slække på 1955-grænsen, hvis der fx er gode citater efter 1955, og ordet i øvrigt er belagt inden for perioden. Et sjovt ord fra besættelsestiden som *Værnemagerbue*, 'murbue mellem to stuer opfattet som typisk udtryk for værnemagerens storhedsfølelse', er i ODS-S bind 5 hjemlet med to kilder fra ODS-perioden (1948 og 1955), men er yderligere belagt med to gode citater fra 1971 og 1991. 1991-citatet er en boligannonce fra Information: "Marmorbadekar og værnemagerbuer er der ikke i lejligheden, til gengæld måske byens bedste 185 kvadratmeter". Da *værnemagerbue* af gode grunde ikke er med i Den Danske Ordbog, har ODS-S for en gangs skyld tilladt sig at vove sig ind i kollegaens jagtrevir. Vi nænnede ikke at forholde brugerne dokumentation for, at glosen rører på sig endnu. Et af de sjældne eksempler på, at ODS-S medtager opslagsformer, der først er belagt uden for perioden, er udtrykket *sætte en stævne*. At det også findes i variantformen *sætte en i stævne*, har vist hidtil ikke været beskrevet i danske ordbøger, så vi tog den med, skønt det ældste belæg, vi kunne finde, var fra 1964. Medtagelsen beror på det skøn, at *sætte en i stævne* sagtens kunne tænkes at være forekommet inden for perioden. Et sidste eksempel: Adjektivet *strygefri* er ikke medtaget i ODS-S. "Nye ord i dansk" har 1957 som ældste belæg, så det er ikke medtaget på alfabetisk plads. Til gengæld medtager ODS-S synonymet *non-iron*. Det er ganske vist også først hjemlet i dansk fra 1957 og er altså strengt taget for ungt til at komme med, men vi ville ikke lade ODS-brugerne gå glip af den oplysning, at *non-iron* og *strygefri* omkring 1957 førte en magtkamp, som blev vundet af *strygefri*. Det har de fleste nok glemt i dag, men Kaj Bom huskede det og nedfældede oplysningen på en seddel, som er citeret i ODS-S. Men lad det være slået fast: Medmindre særlige forhold gør sig gældende, overholder ODS-S sin 1955-grænse.

Fra samtidsordbog til historisk ordbog

Siden 1955 har ODS været en historisk ordbog i den forstand, at den giver oplysning om sproget i en mere eller mindre fjern fortid, men mens den var under udarbejdelse, var den en samtidsordbog på historisk baggrund. Hvert bind blev så vidt muligt ført helt up to date, fx kan bind 14, der udkom 1933, citere en roman af Henri Nathansen, der udkom året før, og sådan er det hele vejen igennem (ODS' rolle som monumental samtidsordbog har siden 1989 været overtaget af Den Danske Ordbog, bd. 1-6, som blev afsluttet en måneds tid efter ODS-S). Alligevel blev ODS-redaktørerne af og til overhalet af udviklingen. Om adjektivet *meningsfuld* oplyser ODS i 1932, at det er "nu næppe br.", dvs. nu næppe brugt eller brugeligt. Det har nok været rigtigt i 1932, og redaktionen har kun haft det ene belæg fra midten af 1830'erne, som den bringer. Her har ODS-S måttet gå ind og tilføje "senere øget brug", hvad der dokumenteres med citater fra 1940'erne og 1950'erne. Man kan ikke bebrejde ODS, at dens oplysning om brugen af *meningsfuld* var forældet 15-20 år efter bindets udgivelse, men der er faktisk en del eksempler på, at ordbogen har været lidt for rask til at slå ord ihjel. I de første bind brugte redaktørerne et korstegn som symbol for, at et ord var helt udgået af sproget, men da man med den mangeårige redaktør Aage Hansens ord erfarede, at ikke så få af de ord, man havde slået ihjel, levede i bedste velgående i en fjern afkrog af landet, foretrak man i de senere bind den lidt mildere formulering "nu næppe br.". ODS-S viser, at selv denne formulering har måttet modificeres. Supplementet griber kun nødtigt ind i ODS' redaktionelle oplysninger, da ODS ikke har skullet skrives om, men netop korstegnet og formuleringen "nu næppe br." har ret tit måttet modificeres med formuleringer som "læs: i 20. årh. især fagl." (fagligt sprog), "i 20. årh. især dial." (dialektalt sprog) og lign. Når ODS kunne være for hurtig på aftrækkeren, skyldtes det mangler i citatmaterialet, som først er blevet udbedret efter 1955. Onde tunger har påstået, at værket bestemmer hovedparten af det danske ordforråd som "nu næppe br.", men det er trods alt en overdrivelse.

Fremmedord

En af de mest iøjnefaldende skævheder ved ODS, som ODS-S har rettet op på, er antallet af fremmedord. ODS var i de første mange bind ret tilbageholdende med at medtage fremmedord, man lagde større vægt på at få det hjemlige ordforråd beskrevet tilbundsgående. Havde det stået til Verner Dahlerup, havde der været optaget endnu færre. I en præsentationsartikel fra 1907 nævner han konkret ordene (udtrykkene) *Bonmot*, *en vogue*, *ladylike*, *Prygelknabe*, *up to date* og *Weltschmerz* som eksempler på ordstof, der var for fremmedartet til at komme med i den planlagte ordbog. Efter DSL's overtagelse optog ODS faktisk *Bonmot*, *ladylike*, *Prygelknabe* og *Weltschmerz*, mens *en vogue* og *up to date* først kom med i Supplementet. Nok lagde ODS stor vægt på at følge trit med udviklingen i ordforrådet, men når det kneb med pladsen og der kort før et binds deadline skulle sorteres i stoffet, fik det ældre sprog altid en fortrinsstilling. Det mærkes især i de sidste bind, at det var svært at få plads til den efterhånden store mængde materiale. Fx blev det nødvendigt at skære ned i de talrige sammensætninger med Stats-, da bind 21 skulle udkomme. Man valgte da at forsyne de ord, der tilhørte tiden før 1900 og dermed ikke uden videre kunne forventes at blive forstået i ODS' nutid, med betydningsforklaringer, eksempler, oplysninger om stilleje, frekvens osv., mens yngre

sammensætninger blot blev nævnt som eksempler på "mere tilfældige ell. let forstaaelige sammensætninger." Det kan ikke nægtes, at ODS-Supplementet i afvejningen af ældre og yngre stof ikke er sluppet for en skævhed. I de tre første bind gælder det oprindelige princip om fortrinsret for det ældre sprog, i de to sidste er det snarere 1900-tallets sprog, der tager løvens part af pladsen. Dette skyldes bl.a., at også Supplementet kom til at lide under -- og drage fordel af! -- en for lang produktionstid. Hovedparten af artiklerne i ODS-Supplementets tre første bind er redigeret før 1989, det år, hvor projektet med nutidsordbogen *Den Danske Ordbog* blev vedtaget, hvorimod de fleste artikler i de sidste to bind er redigeret efter 1989. Hermed fik ODS-S en ny rolle som historisk resonansbund for nutidssproget. Konkret ville engelske indlån som fx *Management* (1954), *misse* ('kikse; slå fejl') (1950), *Refill* (1949), *Shaver* (1948), *Smalltalk* (1953), *Trailer* (i betydningen 'forfilm', ca. 1950) næppe være kommet med efter de ældre suppleringsprincipper. Dels er ordene tyndt belagt (årstallene i parenteserne angiver supplementssamlingernes eneste belæg), dels har de nok virket fremmedartede, da de forekom første gang, men ordene har alle fundet så sikkert fodfæste i nutidssproget, at de er taget med i *Den Danske Ordbog*. Det ville være synd at forholde ordbogsbrugerne oplysningen om, hvor gamle (set med DDO-øjne) disse ord er i dansk, om end de fra ODS-S' traditionelle synspunkt er lovlig grønne. Man skal selvfølgelig også huske på, at de mange nyere fremmedord i ODS-S' sidste bind er en konsekvens af, at det ældre sprog som regel er tilfredsstillende behandlet i de sidste bind af ODS.

Fremtiden

Med færdiggørelsen af ODS-S er ODS' historie ikke slut. Ordbogen er tværtimod lige trådt ind i en ny æra: den elektroniske tidsalder. En måneds tid efter udsendelsen af ODS-S bind 5 kunne DSL lægge en første version af ODS 1-28 på nettet, til gratis afbenyttelse af enhver med en internetforbindelse. Netudgaven er en del af DSL's seneste kæmpeprojekt *Ordnet.dk*, der skal blive en stor portal for dansk sprog, der under én hat samler både DSL's leksikografiske og litterære udgivelser og sprogteknologiske initiativer såsom elektroniske tekstkorpora. Netudgaven af ODS er det første skridt, de to næste år vil der blive arbejdet videre med den leksikografiske og sprogteknologiske side af portalen, således at søgefaciliteterne i den nuværende ret primitive netudgave af ODS vil blive forbedret. ODS-Supplementet vil tidligst komme på nettet om et år, forinden vil en netversion af *Den Danske Ordbog* blive lagt ud, og tekstkorpuset kaldet *Korpus2000* vil blive opdateret, teknisk forbedret og få et stadig mere brugervenligt interface. Senere er det meningen, at *Holbergordbogen* og *Gammeldansk Ordbog* skal indlemmes i portalen sammen med serien *Danske Klassikere* og Selskabets litterære standardudgaver. Men det er endnu fremtidsmusik.

Man kan slå op i ODS via et link fra DSL's hjemmeside www.dsl.dk eller via www.ordnet.dk/ods.

Henrik Andersson (f. 1959) er seniorredaktør ved Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, ledende redaktør ved supplementet til *Ordbog over det danske Sprog 1997-2004*.

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Om konkurrencen mellem *i* og *på*

Af *Vibeke Sandersen*

Et af de mest foranderlige træk i sprogbrugen er brugen af præposition. I en periode kan en bestemt præposition trænge sig på overalt og blive en slags universalpræposition, men den klassiske situation er at der på bestemte brugsområder er konkurrence mellem to præpositioner. I mange, mange år har der således været konkurrence mellem *i* og *på*, dels i forbindelse med stednavne, dels efterhånden også på andre områder, og Dansk Sprognævn har fået og får stadig adskillige spørgsmål om disse forhold. Denne artikel er både i sit valg af eksempler og med hensyn til konklusioner et forsøg på at sammenfatte hvad Sprognævnet har sagt om spørgsmålet.

På Fyn, i Jylland

I dag er ingen i tvivl om at det hedder *på Fyn*, men det er en kendsgerning at for en halvandet hundrede år siden hed det *i Fyen* - for nu helt igennem at bruge datidens ortografiske form, som fx H.C. Andersen bruger. Hovedreglen for sprogbrugen i dag er at man bruger *i* foran navne på stater og større geografiske områder, mens man bruger *på* foran navne på mindre øer og halvøer. Det hedder derfor *på Fyn*, *på Sjælland*, *på Anholt*, *på Endelave*, *på Djursland* og *på Mors*, men *i Thy*, *i Vendsyssel*, *i Jylland*, *i Europa* og *i Australien*, som jo nok er omgivet af vand på alle sider og i den forstand er en ø, men også er en hel verdensdel ligesom *Asien* og *Europa*.

Regler i konflikt

Traditionelt hedder det *på Cuba*, men *i Italien*. Begge er henholdsvis ø og halvø, men også stater. I det første tilfælde har den geografiske status bestemt sprogbrugen, i det andet den politiske. I dag gør man dog nok klogest i at skrive *i Cuba*. Det er politisk korrekt, Cuba er jo en selvstændig stat. Det er der flere eksempler på; det hed *på Cypern*, i dag bedst *i Cypern*, ligesom det hedder *i Japan* og *i Korea*. Men så sent som i 1993 skrev Erik Hansen at det endnu hed *på New Zeeland* og *på Cypern*.

For os danskere er Grønland og Island et særligt problem. For en traditionel dansk sprogfølelse bestemmer den geografiske status at det skal hedde *på Grønland* og *på Island*. Men den politiske status med hjemmestyre i Grønland og ophør af personalunionen mellem Danmark og Island i 1940'erne har bevirket et ønske om også sprogligt at markere disse områders selvstændighed. Derfor siger og skriver vi ofte *i Grønland* og *i Island*. Det hedder dog - endnu - *på Færøerne*.

I Nordsjælland

Mange har undret sig over at det stik imod hovedreglen hedder *i Nordsjælland*. Tilsvarende hedder det *i Nordvestsjælland*. Det kan skyldes at Nordsjælland set fra København opfattes mere som et område end som en halvø. Mht. *Sydsjælland*, *Vestsjælland* og *Østsjælland* er sprogbrugen vaklende. Man hører snart *i*, snart *på*. Måske er der en tendens til at en lokal sprogbrug foretrækker *i*, i lokalt perspektiv er det jo også snarere områder end mindre halvøer man henviser til. Der er en generel tendens til at bruge *i* ved dele af større

områder når disse dele ikke er eller opfattes som øer eller halvøer, fx *i Himmerland, i Skåne*. Men hvis et sådant område faktisk ikke er særlig stort, kan *på* beholdes, fx *på Norddjursland, på den sydlige del af Falster*. Sjælland er så stort et område at der kan skiftes mellem *i* og *på* når der tales om de enkelte dele.

På/i Skagen

Skagen er et særligt problem. Turisterne - fra København og vel resten af landet - holder ferie *på Skagen*. Men lokalbefolkningen siger *i Skagen*. Forskellen skyldes antagelig at turisterne taler om hele området, mens skagboerne omtaler byen.

Vej og gade

Den grundlæggende regel for brugen af *i* og *på* er at *i* betyder 'inden i' mens *på* i en sætning som *han ligger på sofaen*, betyder 'oven på'. Det er også den regel man følger når man siger *Det Kongelige Teaters Gamle Scene ligger på Kongens Nytorv, han bor på Rådhuspladsen* eller *på Roskildevej*, men *i Bredgade* og *i Store Kongens Gade*.

Tidligere hed det *på Nørregade* og *på Østergade*, og den sprogbrug kan man støde på endnu, selvom de fleste i dag nok siger *i Nørregade*. Den ældre sprogbrug har overlevet i sangen *Der bor en bager på Nørregade, han bager kringler og julekager*, hvorimod den nyere version hedder *I Nørregade bor en bager, han bager nysselige kager, medens røgen hvirvler opad sådan her*. De ustabile forhold ved navne i København der ender på *-gade*, har en historisk forklaring. I 1800-tallet var Nørregade og Østergade de store indfaldsveje til København, selvom de altså blev kaldt *-gade*, og her har man brugt *på*.

Når HT under en trafikomlægning i 1986 oprettede stoppesteder *i Danasvej* og *i Vodroffsvej* skønt man står ved stoppestedet *på Danasvej* eller *på Vodroffsvej*, så er det ikke umiddelbart forklarligt.

Som bekendt hedder det *gå ned i gården*, men *gå ned på gaden og leg*. Og sangen hedder *Når lygterne tændes på gade og vej*. Her må forklaringen nok søges i den fundamentale forskel at *i* bruges når det styrede led af afsenderen opfattes som noget der omslutter ham: *Må jeg gå i gården?* (dvs. 'på toilettet', som tidligere var et das og placeret i en selvstændig bygning *på gårdspladsen!*), og børnenes sangbare afvisning af fremmede lød *Du må ikke lege i vores gård, for jeg er ikke ven med dig*. Slangudtrykket kan da vist også kun have formen *der var sjov i gaden*, hvad der kan føre én ind i en subtil distinktion mellem *larm i gaden* og *larm på gaden*.

Man skelner mellem *på havnen* og *i havnen*. *Nede i havnen der har jeg tre små skibe* står der i børnesangen; men *jeg går en tur ned på havnen*. Udtrykket *han gik i havnen* udtalt med hovedtryk på '*havnen*', har en helt tredje og sørgelig betydning ligesom *gå i mosen*. Fisken *går* helt bogstaveligt *i nettet*, mens vi moderne mennesker *går på nettet* og *surfer på nettet* når vi sidder foran vores hjemmecomputer.

Stræde og gyde, gang og passage

Især i byerne har man *passager* - det hedder ligefrem *Jorcks Passage* - der er snævrere end både vej og gade. Næppe nogen ville reagere mod sprogbrugen *forretningerne i Jorcks Passage*, man går i reglen også *gennem Jorcks Passage*, det skyldes muligvis at den er overdækket. Man kan dog også gå *ad Jorcks Passage*. Men hvor køber man i sommervarmen sin Brostrædeis? *I* eller *på* Brostræde i Helsingør? Tja! Ifølge Ordbog over det Danske

Sprog, bd. 22, 1944, bruges præpositionen *i* i forbindelse med ordet *stræde*, der i dag kun kan betyde en 'mindre (snæver, kroget tvær- eller side-)gade i ældre bykvarter': *Min Frues Huus ligger i en Gyde eller lille Stræde* (Charlotta Dorothea Biehl: Don Quixote. Oversættelse 1776-77), *Saa i Hestemøllestræde Time gav jeg i Musik* (Johan Ludvig Heiberg: Aprilsnarrene 1826, cit. Efter Poetiske Skrifter I-XI, 1862), *I det gamle Stræde bag Domhus og Nytorv Arrest var ... Fuglehandler Fagerlins Butik* (Otto Rung: Paradisfuglen, 1919). Tilsvarende vil man altid bruge *i* i forbindelse med ordene *gang*, fx *Per Madsens Gang*, og *gyde*, der i vore dage anvendes om 'en lille snæver gade eller stræde' (ODS nævner som synonymer *smøge* og *slippe*) eller som nedsættende benævnelse for 'en gade med usle rønner' (ODS, bd. 22, 1944).

I byen, på landet

Der var så dejligt ude på landet, siger H.C. Andersen i Den Grimme Ælling. Andre steder skriver han *inde i den store by med de høje huse*, og det er også vores sprogbrug. Byen omslutter os, mens både landet og stranden opfattes som flader. Man bor ikke desto mindre *på Nørrebro, på Vesterbro, på Østerbro* ligesom det *jo var på Frederiksberg, det var i maj*. Disse afvigelser fra hovedreglen skyldes sproglige forhold, for man går *på en bro*, og man står *på et bjerg*. Det hedder nemlig ganske regelret *i Hellerup, i Valby og i Vanløse*. Men man bor dog *i Brønshøj*. Det kan skyldes at det er en gammel landsby i modsætning til *Frederiksberg og Broerne*.

I sengen : på sofaen

Den grundlæggende regel for brugen af *i* og *på* er som sagt at *i* betyder 'inden i' mens *på* i en sætning som *han ligger på sofaen*, betyder 'oven på'. Det afgørende er hvad der bliver opfattet som en beholder, hvad som en flade. Derfor hedder det også *køre på cykel*, men *køre i bil*, og *han bor i huset*, men *han går på gaden*, *de cykler på vejen*, *de sejler på Øresund*, men *de fisker i søen*; derfor hedder det billedligt: *at fiske i rørt vand* (dvs. 'at udnytte en forvirret, konfliktfyldt situation til egen fordel'), men *han står på toppen af bjerget*, *bogen står på hylden*, men *i reolen*, og - naturligvis - *jeg står i arbejde til op over begge ører*. Man opholder sig *på altanen, på terrassen og på verandaen*, men *i haven*, man er *på stranden*, men *i skoven*, *fisken ligger på fadet*, men *han kom i fedtefadet*, stjernerne lyser *på himlen om natten*, men den kristne forestillingsverdens stednavn skrives *Fader vor, du som er i Himlen* - med stort. Oplysningen står *i bogen*, men *på side 10 i første afsnit osv.*

I/på institution

Børn går traditionelt *i børnehave* og *i skole* hvorimod man går *på apoteket, på biblioteket og på restaurant*. I en mere fremrykket alder kan man gå *på skole*, fx *på kostskole* eller *på efterskole*. Det kunne forlede én til at drage den konklusion at når man også bor på skolen, så forbindes skoletypen med *på*. Det er nu i bedste fald kun den halve sandhed, for det hedder også *på teknisk skole, på handelsskole, på aftenskole*, og man kan kun gå *på universitetet og på seminarium* og undervise *på universitetet* (evt. *ved*) og *på seminarier* uagtet at man underviser *i folkeskolen og i gymnasiet*. Det tyder på at når det drejer sig om voksenuddannelser, så bruger man *på* både når man tænker på det institutionelle forhold og det konkrete. Man underviser fx *på Københavns Universitet*.

Det lille barn går som sagt *i børnehave*, men går det *på* eller *i institution*? De større børn går *på fritidshjem* hvis de da ikke går *i SFO'en* (skolefritidsordningen). Eleverne sidder *i klassen*, men de løser nogle opgaver *på klassen*, resten hjemme. I disse tilfælde med *på* tænkes der uden tvivl på institutionen qua institution, hvorimod det er grundbetydningen af *i* og *på* der gør sig gældende i forbindelsen *eleverne sidder i klassen*. Da Det Kongelige Bibliotek fik til huse i Den Sorte Diamant, blev Sprognævnet spurgt om om restauranten burde kaldes *Restauranten i* eller *på Det Kongelige Bibliotek*. Efter at have overvejet om det forhold at det hedder *på biblioteket*, eller den omstændighed at der er tale om en bygning inden i hvilken restauranten har til huse, var dominerende, rådede vi til *Restauranten i Det Kongelige Bibliotek*. Men hvordan man end vender og drejer det, er det vanskeligt at nå til en sikker konklusion. Der er nogle til dels modstridende tendenser. På dette område er der virkelig konkurrence mellem *i* og *på*.

På badeværelset/i badeværelset

Et hus betragtes naturligt som en beholder. Der er derfor ikke noget sært i at vi sidder *i dagligstuen* eller *i køkkenet*, og at vi går ned *i kælder*. Distinktionen mellem *lampen hænger i loftet*, og *kufferterne står oppe på loftet* viser at perspektivering er afgørende for sprogbrugen: I sætningen *lampen hænger i loftet*, betragtes loftet som den øverste side i beholderen, i sætningen *kufferten står på loftet*, betragtes loftet som en flade hvorpå kufferten er placeret. Det er vel stadig til at forstå?

Mere kompliceret bliver det i forbindelser som *gå ind på dit værelse*, *gå ud på toilettet*. Og det kan både hedde *håndklæderne ligger ude i badeværelset* og *ude på badeværelset*. Det er antagelig sådan at der bruges *på* i sammenhænge hvor de pågældende steder anvendes efter deres bestemmelse, mens der bruges *i* når man udtrykkeligt tænker på dem som rumlige størrelser. Derfor hedder det *børnene sidder i klassen*, men *de løser nogle opgaver på klassen*, *andre hjemme*; *han sidder i stuen*, men *han ligger på stue 7*, *hun sad i et stort, dejligt værelse*, men *gå ind på dit værelse*. I en almindelig husholdning siger man *vi spiser i køkkenet*, men på studenterkollegierne går man ud *på køkkenet*. Man går ned *i gården*, men arbejder *på gården* (dvs. en landbrugsejendom). Tendensen er særlig tydelig når substantivet står i nøgen form (dvs. uden bestemt eller ubestemt artikel), fx *vi drikker øl på dåse* over for *der var ikke meget øl tilbage i dåsen*, *børnene går på institution*, *på fritidshjem*, og *vi spiser på restaurant* og *går på værtshus*. Det hedder også *han ligger på hospitalet*, *går på apoteket* eller *på biblioteket*. Derimod kan apotekeren der har sin lejlighed over apoteket, sige: *Jeg går lige ned i apoteket*.

Ingen konklusion

Disse tendenser er dog ikke entydige. Man kan udpege nogle hovedområder med en slags regler og adskillige randområder hvor snart den ene, snart den anden tendens får overtaget hvis da ikke sprogbrugen må betegnes som vaklende. Børn går som sagt *i børnehave* og *i skole*. Landmanden går - ejendommeligt nok - *i marken* når han går ud og tilser bedriften eller arbejder - det er sikkert områdeopfattelsen der ligger bag, jf. *nede i engen græsser kærne* - men *kornet står på marken*, og *gåsen kom på marken da kornet var kørt væk*, som der står i Peters Jul. Og sangen lyder *På søen når den skummer vred*, men *skibet*

stikker i søen, og sol går ned bag lunden i havet lyseblåt, for nu at lade Grundtvig få det sidste ord.

Vibeke Sandersen (f. 1936) er seniorforsker ved Dansk Sprognævn

Litteraturhenvisninger:

Dansk Sprognævn, Årsberetning 1968/69, s. 19, og 1972/73, s. 26-27

Pia Riber Petersen: På gade og vej (Nyt fra Sprognævnet, nr. 17, november 1976)

Mål & Mæle, 1. årgang, 1974, nr. 1, s. 2

Mål & Mæle, 5. årgang, 1978, nr. 4, s. 2

Mål & Mæle, 10. årgang, nr. 3, 1985, s. 10-11

Mål & Mæle, 11. årgang, nr. 2, 1986, s. 2

Erik Hansen: Rigtigt dansk, 2. udg., 1993, s. 127-129

Gunnar Nissen: Hvilket forholdsord?, 1993

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Spørgsmål og svar

Kánon sb., kanón sb. - og kanón adj.

Spørgsmål: I januar i år offentliggjorde Kulturministeriet resultatet af arbejdet i syv kánonudvalg, nemlig en række lister over kunstværker (både enkeltværker og livsværker) som enhver dansker hævdes at burde kende. Er der nogen sproglig forbindelse mellem disse *kánoner* og de *kanóner* der anvendes i krig, eller er det tilfældigt at ordene ligner hinanden?

Svar: *Kánon* og *kanón* har langt tilbage en fælles oprindelse, men lånevejene er forskellige. *Kánon* er lånt fra græsk, hvor det oprindeligt har betydet 'rør, lige stok, rettesnor', og bruges nu (foruden om en bestemt slags flerstemmig sang) især om tekstsamlinger der har en særlig betydning som rettesnor. De bibelske *kanóniske* skrifter (bemærk at trykket flytter hen på anden stavelse i dette ord selv om det er afledt af *kánon*) er fx dem der har været anerkendt som ægte siden oldkirken, og som derfor indgår i den Bibel vi kender (i modsætning til de apokryfe skrifter, som har været regnet for mere tvivlsomme, og som derfor ikke indgår i Bibelen, selv om de omhandler det samme stof som de kanoniske). De kánoner vi har fået nu, er dog verdslige og består af kunstværker af forskellige slags, ikke kun tekster.

Det græske ord er beslægtet med det latinske *canna*, der betyder 'rør', og som er grundlaget for det italienske *cannone*, som betyder 'stort rør', og som vi har lånt via fransk og tysk som *kanón*. *Cannone* er en forstørrelsesform (også kaldet augmentativ, det modsatte af diminutiv) af *canna*, dannet ved hjælp af afledningsendelsen *-on-*, der også

optræder i ord som *minestrone*, der egentlig betyder 'stor suppe'. Også *cannelloni* er en augmentativ, men dannet til en diminutivform af *canna*, nemlig *cannelo*; det betyder altså noget i retning af 'store smårør'.

Både *kánon* og *kanón* er opslagsord i Retskrivningsordbogen. Begge er substantiver (navneord); begge er fælleskøn, og begge tilføjer *-er* i flertal. Formen *kánons*, som man har kunnet høre i medierne om de nye kánoner, er med andre ord ikke korrekt, og det er vanskeligt at se hvad grundlaget for s'et skulle være. Det stammer i hvert fald ikke fra det långivende sprog. Det første opslagsord har betydningsangivelser, "(*sang; rettesnor*)"; det har det andet ikke, men der kunne have stået "(*våben*)". Og hvis Retskrivningsordbogen havde haft udtaleangivelser, så ville det have fremgået at det første opslagsord har tryk på første stavelse, og at vokalen i den er lang, [*ka:nân*], mens det andet har tryk på anden stavelse og stød på vokalen, [*ka'no'n*]. Det fremgår af retskrivningsreglerne at man kan bruge et accenttegn til at angive trykket hvis der er risiko for misforståelser, som i dette svar, men det anbefales at man er tilbageholdende med at gøre det.

Dansk har foruden de to nævnte ord endnu ét der skrives k-a-n-o-n, nemlig adjektivet (tillægsordet) *kanón*: *en kanón fest*. I Retskrivningsordbogen findes ordet ikke med ordklasseangivelsen *adjektiv*. Det gør det derimod i Politikens Nudansk Ordbog og i Den Danske Ordbog, som i et eksempel også har den bøjede form *kanónt*. Også Ordbog over det Danske Sprog har *kanón* som adjektiv, men kun i betydningen 'kanonfuld', og det må vist siges at være forældet. Pia Jarvads Nye Ord 1955-1998 angiver at *kánon* har fået udvidet anvendelse siden begyndelsen af halvfemserne, og at *kanón* har været brugt som adjektiv siden anden halvdel af 90'erne. Allerede tidligere finder man dog *kanón*- som forstærkende førsteled, fx i *kanónfuld*, *kanónvalg* - denne anvendelse kan man læse mere om i et svar i NFS 1998/4 med overskriften *Det er bare kanon!* - og udtalen viser at det er navneordet *kanón*, altså 'våben', der ligger til grund for anvendelsen som tillægsord. Ordet er af den type der omtales i retskrivningsreglernes § 19.3, der handler om forstærkende førsteled som *smadder-*, *kæmpe-* og lign. Her står der:

Enkelte forstærkende førsteled er dog tillige opført i selve Retskrivningsordbogen som selvstændige opslagsord og kan derfor også indgå i ordforbindelser der skrives i flere ord. Det gælder således *kæmpe* i betydningen 'kæmpemæssig', fx *en kæmpe socialdemokratisk sejr*.

Det udelukker strengt taget *kanón* som selvstændigt adjektiv, for det findes ikke i Retskrivningsordbogen med denne ordklasseangivelse. Men det må være acceptabelt i uformelt sprog, også uformelt skriftsprog. Derimod vil den bøjede form, som i *det er bare helt kanónt*, nok vække furor, undtagen i gengivelse af talesprog.

OR

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Håneret

Spørgsmål: Findes ordet *håneret* i dansk, og hvad betyder det?

Svar: Ja, ordet *håneret* findes i dansk. Så vidt vi kan se, er det dog endnu ikke med i

nogen ordbøger, men det betyder altså ikke at det er forkert eller uanvendeligt eller ikke eksisterer. Tværtimod vil man ofte kunne støde på det i avisernes reportager fra fodboldkampe og andre sportsbegivenheder:

Inter kan i den kommende tid glæde sig over at have håneretten i Milano. I aftes vandt Inter det prestigetunge lokalderby mod bysbørnene AC Milan, der på San Siro blev besejret med 3-2 i en dramatisk og tæt kamp (Ekstra Bladet 12.12.2005).

Det ældste skriftsproglige eksempel vi kender på ordet håneret, er fra 1996:

Det er ikke bare tre point, der står på spil. Det handler mindst lige så meget om hvem, der har 'håneretten' på sin side, når tilhængerne - let genkendelige i blå/hvide og blå/gule farver støder på hinanden frem til næste opgør (Ritzaus Bureau 22.3.1996).

I talesproget er ordet sandsynligvis (noget) ældre.

Ordet *håneret* er vel nærmest selvforklarende. Det betyder 'ret til at håne (en modstander)', og ofte optræder det i bestemt form og sammen med verbet have: "at have håneretten". Som det fremgår af eksemplerne, bruges *håneret* fortrinsvis inden for sportsverdenen, men undertiden kan man dog også støde på ordet i andre sammenhænge:

.. han startede sin scenekarriere som stand up-komiker. Og den type komik går normalt ud på, at en komiker med mikrofon og fri håneret hænger alskens mennesketyper ud (Jyllands-Posten 30.6.2001).

JNJ

[Til indholdsfortegnelsen](#)

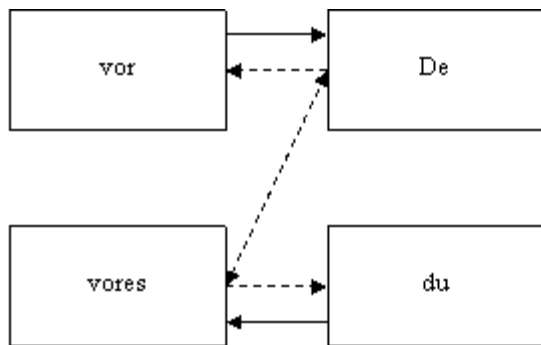
Vor eller vores?

Spørgsmål: Hedder det altid *vore kunder*, eller kan man også skrive *vores kunder*? Og skriver man *De* eller *du* til kunderne?

Svar: Både *vor/vort/vore* og *vores* er korrekte, men der er en stilistisk forskel. *Vores* er stort set enerådende i det talte sprog, og det er også meget udbredt i skriftsprog der ikke er meget højtideligt. *Vor* er derimod begrænset til formelt skriftsprog - nogle ville måske kalde det stift. Så valget mellem dem afhænger af hvilket billede man ønsker at give af sig selv eller sin virksomhed: Hvis man ønsker at virke formel, distanceret og konservativ, kan man vælge *vor*, mens *vores* giver et mere uformelt, imødekommende og moderne indtryk.

Valget hænger sammen med andre stilistiske valg, fx meget tydeligt med valget mellem *De* og *du* i tiltale til kunderne. *De* er konservativt og formelt i forhold til *du*, men forskellen er mindre end mellem *vor* og *vores*. Hvis man siger *vor/vort/vore* om sig selv, så siger man efter al sandsynlighed *De* til sine kunder. Og hvis man siger *du* til kunderne, så siger man efter al sandsynlighed *vores* om sig selv. *Vor* og *du* kan næppe kombineres, men *vores* og *De* går fint sammen.

Skemaet viser kombinationsmulighederne mellem de to valg. De fuldt optrukne pile betyder "nødvendiggør", de stiplede "muliggør".

Hvis man vælger at være *Des* med kunderne, muliggør man altså *vor* og *vores*, og hvis man vælger at sige *vores* om sig selv, muliggør man *De* og *du* i tiltale til sine kunder. Man bør dog være konsekvent i sit valg, i hvert fald inden for samme skrivelse. Men man kan godt skifte fra skrivelse til skrivelse, afhængigt af modtageren eller modtagergruppen. Og man skal være opmærksom på at det er de færreste der er i stand til konsekvent at sige *vor* om sig selv. Hvis man skriver *vor* om sig selv, bør man vælge *De*, og hvis man har valgt *du*, bør man også vælge *vores*. Hvis man da vil give et nogenlunde sammenhængende indtryk af sig selv.

OR

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Mælketænder

Spørgsmål: Hvorfor hedder de første tænder egentlig *mælketænder*?

Svar: Ifølge opslaget om *mælketand* i Politikens Nudansk Ordbog med etymologi (3. udg., 2005) er ordet sammensat af *mælk* og *tand*, ligesom engelsk *milktooth*, tysk *Milchzahn* og fransk *dent de lait*. Betegnelsen for disse tænder ligner altså hinanden i nærtbeslægtede sprog. Det kan tilføjes at det også på polsk hedder *zab mleczny* 'tand'+ 'mælk'.

Der er altså en udbredt sproglig accept af at mælketænder har noget med mælk at gøre - men hvad? Godt nok lever det spæde menneskebarn af mælk de første 4-6 måneder, men mælketænderne har barnet indtil de erstattes af de blivende tænder mellem 6-7-årsalderen og 11-12-årsalderen. Nudansk Ordbog nævner (nyt i 3. udg., 2005) to mulige forklaringer på at tænderne har dette navn. Den ene er at "navnet kan skyldes at disse tænder, som er det første sæt man får i slutningen af det første leveår, har en 'mælket' blålig hvid farve, modsat den gulligt hvide farve som det senere sæt af blivende tænder har". Den anden forklaring er "at de kommer frem mens mange børn endnu dier hos deres mor". Den sidste forklaring er også den man giver i tyske etymologiske ordbøger, fx Kluges *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (23. udg., 1995): "Die ersten Zähne brechen durch, solange das Kind noch gestillt wird (also Milch bekommt)" (de første tænder bryder gennem mens barnet endnu ammes).

En hurtig undersøgelse viser at navnet (med elementerne 'mælk'+ 'tand') er udbredt i sprog fra forskellige dele af verden, så vidt vi kan se, fx i somali, vietnamesisk, det indiske sprog kalasha og ungarsk. På den baggrund virker den anden forklaring umiddelbart mest plausibel.

Hvis læserne kender til andre sprogs betegnelse for mælketænder, hører vi gerne om

dem.

IEM

[Til indholdsfortegnelsen](#)

Bukke Bruse

Spørgsmål: Hvad betyder *Bukke Bruse*? Er det et navn eller en særlig slags buk?

Svar: Man kan spøgende eller ironisk omtale en person som *den store Bukke Bruse* og derved karakterisere ham som 'en betydningsfuld eller trampende, buldrende person' (Ordbog over det Danske Sprog. Supplement, bind 2, 1994).

Egentlig er *Bukke Bruse* navnet på en gedebuk i et norsk folkeeventyr: "Hvem er det, som tramper på min Bro?" skreg Troldet. - "Det er den store Bukken Bruse!" sagde Bukken (Norske Folke- og Huldre-Eventyr 1879). Man kunne derfor tro at *Bruse* er eller var et hyppigt navn på gedebukke i Norge, ligesom man på dansk har dyrenavne som *Mads Gedebuk*, *Mikkel Ræv* og *Morten Hare*. Imidlertid betød gammelnorsk *brusi* 'buk', og endnu i dag kan en betydning af *bruse* være 'en hårdusk over panden' (Norsk Ordbok, Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet, bd. 1, 1966). Det er muligvis samme *brus* vi på dansk har i *brushane*, en fugl som er karakteristisk ved sin store halskrave.

Bukke Bruse har således oprindeligt betydet 'bukken Buk' eller 'bukken med pandelokken', og derfor kan det ikke siges at være helt parallelt med de typiske danske dyrenavne som *Mads Gedebuk* m.fl.

IEM

[Til indholdsfortegnelsen](#)

På menneskefilm

Spørgsmål: Mine børn bruger af og til ordet *menneskefilm* om en film de kender som en tegnefilm, men som nu også er indspillet med rigtige skuespillere, fx *Asterix på menneskefilm*. Er det noget mine børn selv har fundet på, eller bruges det også af andre?

Svar: Udtrykket *på menneskefilm* er vistnok ret almindeligt blandt børn. Det bruges som du selv nævner, om "rigtige" film der har en tegnefilm som forlæg, eller som børn først og fremmest kender i en tegnefilmudgave:

Når børn, der har været vant til tegnefilm, eksempelvis Disney-udgaven af Robin Hood, omtaler filmversionen, hvor den fredsløse helt fra Sherwoodskoven spilles af Kevin Costner, taler de om Robin Hood på menneskefilm . Hvis de skulle falde over den skriftlige udgave af fortællingen om Robin Hood, vil de omtale den som 'Robin Hood på bog'. (Politiken 1.6.2002).

Vores ældste eksempel på brugen af ordet *menneskefilm* er fra 2001:

'Dr. Jekyll og Mr. Hyde' har [jeg] aldrig været i besiddelse af på bog, [jeg] har den kun på menneskefilm, som man siger i generationen, der har set for mange tegnefilm. (Politiken 18.8.2001).

Ordet er meget sjældent på skrift. I det talte (børne)sprog er ordet sandsynligvis noget ældre.

JS

[Til indholdsfortegnelsen](#)
